

Wczesnomiejskie ośrodki centralne i klasztory w okresie misji (XI-XII w.) na terenach północno- wschodnich Niemiec

Felix Biermann

Greifswald

felix.biermann@phil.uni-goettingen.de

Abstrakt

Artykuł bada wczesne założenia klasztorne z XI-XII w. w północno-wschodnich Niemczech (Meklemburgia, Pomorze Przednie i obszary przyległe) pod kątem ich położenia w stosunku do ośrodków władzy okresu słowiańskiego, czyli ważniejszych grodów i miast. Przy tym staje się oczywiste, że wczesne klasztory prawie zawsze szukały kontaktu z miejscem funkcjonującym jako ośrodek władzy, a zwłaszcza z ośrodkami ekonomicznymi. Dopiero w późnym XII w. pojawiają się klasztory położone poza granicami miast. Okoliczność ta zostanie omówiona w świetle historii chrystianizacji oraz okresu osadniczej ekspansji na wschód.

Abstract

The article provides an insight into early monastic establishments dating back to the period between the 11th and the 12th centuries in north-eastern Germany (Mecklenburg, Western Pomerania and neighbouring regions) from the perspective of their location in relation to the centres of power in the Slavic period, that is major strongholds and towns. Moreover, it is becoming obvious that early monasteries would almost always seek contacts with a place that performed the function of a centre of power, and economic centres in particular. It is not earlier than in the late 12th century that monasteries located outside city walls appeared. This case will be discussed in the light of the history of Christianisation and the period of settlement expansion to the east.

Słowa kluczowe

klasztor, ośrodki, chrystianizacja, północno-wschodnie Niemcy, późny okres słowiański

Keywords

monastery, centres, christianisation, north-eastern Germany, late Slavic period

Klasztory związane z ośrodkami miejskimi z terenów obecnych północno-wschodnich Niemiec kojarzy się przede wszystkim z późnym średniowieczem, kiedy to zakony były stałym elementem kulturowym, socjalnym i gospodarczym miast. Jak się okazuje, ich historia jest jednak często znacznie wcześniejsza. Na terenach zamieszkałych przez Obodrytów i Luciców zakony odgrywały znaczącą rolę już w XI w., w pierwszych misjach chrystianizacyjnych organizowanych przez lokalnych

władców oraz inne siły zewnętrzne. Na terenie Pomorza działalność wspólnot duchownych rozpoczyna się około połowy XII w., po zakończonych sukcesem misjach biskupa Ottona z Bambergu z lat 1124/1125 i 1128. Z kolei na Rugii proces ten miał miejsce po 1168 r., kiedy to w konsekwencji duńskiego podboju i zdobycia Arkony (grodu, a zarazem głównego ośrodka kultowego) upadł ostatni bastion pogaństwa. Równolegle, lub nieco później, powstały na tych terenach pierwsze klasztory (ryc. 1)¹, którym w tym miejscu poświęcimy uwagę. Temat artykułu obejmuje zatem problematykę związaną z relacją miejsc centralnych, w tym późnosłowiańskich ośrodków wczesnomiejskich i grodów odgrywających pewną rolę w organizacji zarządu terytorialnego oraz rozwijających się w ich bezpośrednim sąsiedztwie klasztorów na terenie Meklemburgii, Pomorza Przedniego i sąsiednich obszarów północnoniemieckich.

ZAKONY I MISJE

W chrystianizacji północno-zachodnich terenów słowiańskich od początku brały udział wspólnoty duchowne. Już sławny misjonarz Skandynawii Anskar (Ansgar), arcybiskup hambursko-bremeński (+865), rozpoczął swoją działalność jako mnich klasztoru z Korbei (Corvey). Pozwalał on także na kształcenie młodzieńców słowiańskiego pochodzenia w flandryjskim klasztorze Torhout, przeznaczonych do dalszej działalności misjonarskiej². Na temat działalności misyjnej mnichów z Korbei, którzy chcieli nawracać na chrześcijaństwo mieszkańców Rugii (Rügen), półlegendarne relacje podaje Helmold³ oraz Saxo⁴. Pierwszy z nich napisał: *Tradycja bowiem starodawna głosi, że w czasach Ludwika II wyszli z Korbei mnisi odznaczający się świętością [...]. Przewędrowawszy wiele krain słowiańskich przyszedli oni do tego plemienia, które nazywa się Ranami albo Rugianami, a które mieszka w sercu morza. Tam mieści się ognisko błędów i znajduje się siedziba bałwochwalstwa. Misjonarze pełni zapału głosząc Słowo Boże zjednali sobie całą wyspę i założyli tam kaplicę ku czci Pana i Zbawcy naszego Jezusa Chrystusa, jaki i ku wspomnieniu św. Wita, który jest patronem Korbei. Skoro zaś za wolą Bożą w zmienionej sytuacji Ranowie odpadli od wiary, wypędzili natychmiast kapłanów oraz wiernych Chrystusa i zamienili religię na bałwochwalstwo. Albowiem św. Witowi [...] oddają oni cześć boską, stawiając wyżej stworzenie od Stwórcy⁵.*

Podstawą dla tej historii mogło być podobieństwo imion św. Wita i słowiańskiego boga Świętowita (Svantevit) czczonego w Arkonie. Mogła ona jednak służyć także jako swego rodzaju wsparcie dla roszczeń mnichów z Korbei odnośnie ich praw do Rugii, być może popartych sfałszowanym dokumentem. Jej przekaz historyczny jest jednak niepewny⁶. Relacja pokazuje jednak możliwość stosunkowo wczesnej aktywności zakonów na terenach Słowian Północnych. Mnisi brali czynny udział już w misjach organizowanych w XI i XII w., czego przykładem jest zakończona niepowodzeniem

¹ Por. dla chrystianizacji ciągle aktualny: Petersohn 1979; Padberg 1998; ostatnio także: Rębkowski 2007; 2011. Artykuł został wygłoszony na konferencji *Intra et extra clausuram. Klasztor w średniowiecznym mieście północnej Europy* w Stargardzie w 2007 r. Wersja niniejsza została zaktualizowana w 2016 r.

² Rimbart, 15/36; por. Gläser 2002, 70.

³ Helmold, 101-103 (1/6).

⁴ Saxo, 828, XIV/39.

⁵ Helmold, 102 (1/6).

⁶ Berlekamp 1993, 7-8; Ślupecki 1998, 182.

działalność hiszpańskiego kamedulskiego eremity Bernarda⁷, który misję apostolską na Wolinie prowadził już przed Ottonem z Bambergu. Naturalnie było także wielu innych zakonników działających u boku Ottona⁸.

Ważniejsze było jednak znaczenie wspólnot duchowych w związku z tworzeniem zorganizowanego na nowych zasadach władztwa terytorialnego, dla którego chrześcijaństwo stanowiło oparcie. Podobne relacje zachodziły także na ziemiach polskich, gdzie już około 1000 r. powstać miała pustelnia związana z ascetycznymi eremitami św. Romualda⁹, za panowania Bolesława Chrobrego zorganizowany został klasztor w Międzyrzeczu (Meseritz)¹⁰, natomiast Kazimierz Odnowiciel około 1044 r. ufundował opactwo benedyktynów w Tyńcu, a w 1055 r. w Mogilnie¹¹. W podobnych okolicznościach pierwsze klasztory powstawały na ziemiach Obodrytów, Ranów i Pomorzan.

FUNDACJE KLASZTORNE W XI–XII W.

Pierwsze klasztory w diecezji starigardzkiej (Oldenburg in Holstein), na obszarze zamieszkiwanym przez Obodrytów, powstały już przed 983 r. (wśród nich jeden klasztor żeński w Meklemburgii) i uległy zniszczeniu wskutek powstania Słowian połabskich. Po powstaniu tamtejszy książę Gotszalk (Gottschalk) (1043-1066), wychowany w klasztorze św. Michała w Lüneburgu, próbował schryścianizować ziemię Obodrytów z pomocą mnichów. Adam z Bremy donosi, że za Gotszalka *we wspaniałej twierdzy Obodrytów o nazwie Meklemburg [...] funkcjonowały nawet trzy klasztory dla sług bożych*¹². Wiadomo, że w Raciborzu (Ratzeburg), Oldenburgu i Meklemburgu (Mecklenburg) znajdowały się także siedziby biskupie, a jednocześnie klasztory dla mnichów i zakonnic, względnie kapituły. Podobna sytuacja miała miejsce w Łączynie (Lenzen) i Starej Lubece (Alt-Lübeck)¹³. O funkcjonowaniu klasztoru św. Jerzego w Raciborzu świadczą *Acta Ansueri*¹⁴. W wyniku powstania z 1066 r. nastąpił powrót do starej religii oraz ponowne ugruntowanie się pogaństwa. Kolejne klasztory na tych terenach powstały dopiero w 2. połowie XII w., czego przykładem jest Althof/Doberan ufundowany w 1171 r.¹⁵

Po podróżach misyjnych biskupa Ottona z Bambergu (1124-1128) na terenach Pomorza, względnie opanowanych po 1125 r. ziemiach Luciców i po krucjacie połabskiej założone zostały klasztory w Stołpiu (Stolpe) (około 1153 r.) i Grobii (Grobe) (przed 1155 r.). Następnie w stosunkowo krótkim czasie, przed końcem XII w., ufundowane zostały kolejne klasztory, a mianowicie premonstratensów w Broda (około 1170 r.) i prawdopodobnie w Gramzow (około 1177/1178), cystersów w Dargun (1172 r.) i Eldenie (1199 r.), jak i klasztor benedyktynów w Trzebiatowie nad Tołężą (Altentreptow) (około 1191-1203). Także w Bergen na Rugii tamtejszy książę

⁷ Robinson 1920, 22; Petersohn 1979, 215.

⁸ Herbord; Das Leben; por. Robinson 1920.

⁹ Derwich 2000, 515-518; Kürbis 2000, 519-526.

¹⁰ Thietmar, VI/27.

¹¹ Derwich 2000, 515-517.

¹² Adam von Bremen, II/26, III/20; Helmold, 116-119, 127-132 (I/12, 15).

¹³ Adam von Bremen, III/20.

¹⁴ Acta Sancti, 580-592; Adam von Bremen, III/20, 353 Anm. 90; Mehlhorn 2007, 83n.

¹⁵ Fründt 1987; Steinwascher 1996, 20-21; Wichert 2000.

Jaromir I ufundował w 1193 r. klasztor cysterek¹⁶. Zakładanie kolejnych klasztorów miało niewątpliwie wpływ na organizację pierwszych władztw chrześcijańskich, do czego dochodziło u Obodrytów tymczasowo już w XI w., na Pomorzu, względnie na terenach należących przedtem do Luciców od 3. dziesięciolecia XII w. oraz na ziemiach Ranów po 1168 r. W tym sensie klasztory miały także doniosłe znaczenie polityczne. Oprócz tego taki wydzźwięk ich fundacji jest także dostrzegalny w tym, że wraz z silnymi duńskimi wpływami na terenach południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego w 2. połowie XII w. kilka z tych klasztorów obsadzonych było przez duńskie konwenty – a więc Dargun i Bergen. Klasztor Premonstratensów w Grobii, którego mnisi pochodzili z Havelbergu i Magdeburga, podporządkował się w 1182 r. klasztorowi w Tommarp (Skania). W wyniku osłabienia pozycji Duńczyków, przede wszystkim w konsekwencji bitwy stoczonej w 1227 r. pod Bornhöved, dotychczasowe związki tamtejszych klasztorów zostały zerwane¹⁷.

DANE ARCHEOLOGICZNE I HISTORYCZNE NA TEMAT KLASZTORÓW Z XI–XII W.

Co możemy powiedzieć na temat lokalizacji oraz wyglądu klasztorów, a także działalności związanych z nimi zakonów? Niestety niewiele wiemy na temat najstarszych klasztorów założonych już w X/XI w. Pewne jest jednak, że powstały one w najważniejszych ośrodkach Obodrytów, które w większości pełniły funkcję miejsc centralnych w lokalnych strukturach plemiennych. Oldenburg, Meklemburg, Stara Lubeka, Łączyn i Racibórz były okazałymi grodami, z towarzyszącymi im rozległymi strukturami osadniczymi rozwijającymi się na ich przedpolu i pełniły wówczas rolę głównych ośrodków administracyjnych i gospodarczych¹⁸.

Mimo, że w wymienionych zespołach osadniczych prowadzone były badania archeologiczne, nadal niewiele wiemy na temat położenia oraz wyglądu funkcjonujących na ich terenie klasztorów. Wydaje się, że pierwotnie założenia te nie były okazałe i wzniesione zostały zapewne z drewna. Klasztory funkcjonowały także niezbyt długo, pierwsze upadły już podczas powstania Słowian połabskich, późniejsze wskutek wielkiego powstania z 1066 r. zorganizowanego przeciw władzy Gotszalka. Wiadomo, że w trakcie tych wydarzeń mnich z Raciborza – Answer i jego bracia zostali ukamienowani, w Oldenburgu zamordowanych zostało rzekomo 60 mnichów, zaś chrześcijanie z Meklemburga, wraz z biskupem Janem jako *więźniowie oszczędzeni zostali na uczczenie zwycięstwa*, a następnie w Radogoszczy (*Rethra*) zostali złożeni w ofierze¹⁹.

Jedynie w przypadku Raciborza wiele przemawia za tym, że tamtejszy klasztor przed 1066 r. znajdował się na Górze św. Jerzego. O tradycjach monastycznych miejsca świadczyć mógłby późnośredniowieczny kościół „św. Jerzego na wzgórzu”. Góra św. Jerzego jest eksponowanym miejscem, zajmującym niewielką ostrogę

¹⁶ Na temat zakładania klasztorów por.: Hoogeweg 1924; 1925; Heyden 1957; Creutz 1988; Szczesiak 2005a, 389-390; Rębkowski 2007, 43-60.

¹⁷ Por. Szacherska, 1968; 1977, 122-155; Petersohn 1979, 189-201, 437-455; Reimann 2003, 187-196; Szczesiak 2005c, 402.

¹⁸ Por. dla Oldenburga: Müller-Wille 1991; dla Meklemburga: Donat 1984; dla Starej Lubeki: Kempke 1988, 9-23; Fehring 1992, 233-261, tam dalsza literatura; dla Łączyna: Kennecke 2015; dla Raciborza: Kaack 1983, 149-156; 1987; Mehlhorn 2007, 83n.

¹⁹ Adam von Bremen, III/50, 51; Petersohn 1979, 27; Szczesiak 2005a, 387.

na zachodnim brzegu jeziora raciborskiego i jest dobrze widoczna z położonej w odległości około 500 m wyspy, na której istniał gród i katedra. Lokalizacja miała niewątpliwie charakter reprezentacyjny, jednak pod względem obronnym nie była do końca korzystna. Jest także prawdopodobne, że klasztor położony był w granicach umocnionej osady podgrodowej. Niestety brak na ten temat danych archeologicznych²⁰. Można jedynie przypuszczać, że klasztory znajdowały się w obrębie ufortyfikowanych osad podgrodowych lub też w pewnym od nich oddaleniu, gdzie od początku ich pozycja mogła być zagrożona.

Precyzyjniejszymi informacjami dysponujemy w przypadku wczesnych fundacji klasztorów w Grobii i Stolpiu założonych na początku 2. połowy XII w. W pierwszym wypadku około 1155 r. założony został klasztor premonstratensów położony na terenie suburbium Uznamia (Usedom), najważniejszego ośrodka wczesnomiejskiego z XII w. na terenie Pomorza na zachód od Odry²¹. Na podstawie wyników prospekcji oraz wykopalisk archeologicznych (ryc. 2-4) lokalizuje się klasztor na terenie półwyspu oddalonego około 1,5 km na południe od grodziska. Funkcjonował on na tym miejscu przynajmniej do 1307-1309 r. Klasztor został zbudowany na terenie starszej osady, w której od momentu założenia miał miejsce dynamiczny rozwój gospodarczy. Osada otoczona była fosami, a na jej terenie prowadzono różnorodną działalność rzemieślniczą. Podobnie jak niewiele później założony klasztor w Białobokach (Belbuck) koło Trzebiatowa (Treptow an der Rega)²², także premonstratensi z Grobii przyczynili się do znacznego rozwoju gospodarki. Świadczą o tym także pewne przekazy pisane. Wzmiankowana była znajdująca się tam karczma i targ, a kolegium kanonickie w 1184 r. musiało zostać przeniesione ze względu na hałas i zgiełk targowy zakłócający spokój zakonników²³. Równocześnie premonstratensi spełniali ważne funkcje na obszarze pozostającym pod władzą książąt. Grobia była miejscem ostatniego spoczynku książąt i czasowo także rezydował tu biskup pomorski. W rozbudowie wiejskich struktur osadniczych tamtejszy klasztor nie brał jednak zbyt aktywnego udziału²⁴.

Podczas gdy w Grobii związek klasztoru z ośrodkiem centralnym był wyraźny, tak w przypadku Stolpia nad Pianą (Stolpe/Peene), gdzie klasztor założony został prawdopodobnie wcześniej, mieliśmy do czynienia z nieco inną sytuacją. Opactwo benedyktynów powstało tam na ważnym miejscu pamięci, gdzie, lub niedaleko którego, w 1135 r. zamordowany został książę pomorski Warcisław I. Na miejscu jego grobu miał zostać zbudowany pierwszy kościół, natomiast brat Warcisława – Racibor I – oraz biskup Adalbert w 1153 r. założyli tam klasztor. Interesujące jest także, że w Stolpiu w 1176 r. poświęcona została rotunda, której funkcji jako baptysterium bądź też kaplicy pamięci nie można jednak potwierdzić. W każdym razie na podstawie przekazów pisanych wnioskować można, że w tym wypadku o wyborze miejsca pod budowę kościoła, a następnie klasztoru zadecydowały przesłanki religijne oraz dynastyczne²⁵.

²⁰ Por. Kaack 1983, 149, 155, Abb. 47.

²¹ Por. Lampe 1980, 145-207; Mangelsdorf 1995, 117-126; Biermann 2006, 293-303.

²² Por. Biermann, Rębkowski 2007, 69-78; Rębkowski, Biermann 2015.

²³ Schich 1995, 151-161.

²⁴ Por. Mangelsdorf 1999, 155-190; Mangelsdorf, Benecke, Biermann 2005, 397-545; Biermann 2006; tam starsza literatura.

²⁵ Por. Hoogeweg 1924; 1925; Bahr, Conrad 1996, 290-292; Rębkowski 2011, 32-34.

Jednocześnie klasztor w Stołpiu powstał w centrum dobrze rozwijających się struktur osadniczych i politycznych. W późnym okresie słowiańskim tereny na wschód od rzeki Piany charakteryzowały się dobrze rozwiniętym osadnictwem, gdzie w ciągu XII w. powstały liczne osady o charakterze rzemieślniczym i handlowym, w tym także porty, a jednymi z ważniejszych osad tego okresu były Ziethen i Görke. W pobliżu klasztoru położony był poświadczony źródłami pisany, jednak dokładnie nie zlokalizowany gród *Groswin* (Groźwin), centrum noszącej tę samą nazwę prowincji²⁶.

Badania archeologiczne przeprowadzone na terenie klasztoru w Stołpiu wykazały, że znajdował się tam kamienny kościół z masywnym westwerkiem, zbudowany zapewne na wzór świątyni z Magdeburga. Świątynia zajmowała wyeksponowane miejsce na wysokim brzegu Piany (ryc. 5). Sam klasztor miał zaś formę trzyskrzydłowego, zamkniętego założenia²⁷. Szczątkowo zachowany westwerk kościoła stanowi jednocześnie przykład najstarszej budowli romańskiej na Pomorzu, pochodzącej jeszcze z 2. połowy XII w.²⁸

Podobnie jak w Grobii, klasztor premonstratensów powstał także w miejscowości Broda koło Neubrandenburga, na miejscu odgrywającym pewną rolę gospodarczą. Tamtejszy targ i karczma wymienione zostały już w dokumencie fundacyjnym z 1170 r. Klasztor założony został także na wzniesieniu, na którym wcześniej być może funkcjonował jakiś obiekt obronny (ryc. 6).

Niepewne jest, czy klasztor premonstratensów w Gramzow koło Prenzlau został założony na miejscu istniejącego grodu. Miejscowość ta w źródłach pisanych z końca XII w. wymieniona była jako *villa*, nie ma jednak żadnych danych archeologicznych potwierdzających istnienie w tym miejscu grodu bądź też osady targowej²⁹. Już około 1177/1178 r. książę pomorski Bogusław I miał tam ufundować klasztor, jednak tak wczesna fundacja nie jest pewna. Potwierdzona jest dopiero fundacja kolejnych książąt pomorskich związana z zakonnikami sprowadzonymi z Jerichow w 1215/1216 r.³⁰ Z ich działalnością łączyć należy zapewne zachowane do dziś ruiny gotyckiego, ceglanego kościoła (ryc. 7). W początku XIII w. niedaleko Gramzow powstał klasztor cysterek w Seehausen, będący także fundacją książąt pomorskich (ryc. 8). Klasztor ten położony był na półwyspie na jeziorze Oberucker, a więc w miejscu o naturalnych walorach ochronnych. Cysterki były pod ochroną kasztelanii znajdującej się na pobliskiej „Burgwallinsel”³¹.

Klasztor benedyktynek w Trzebiatowie nad Tołężą (Altentreptow) założono w latach 1191-1203. Prawdopodobnie funkcjonował tam gród pełniący pewne funkcje jako ośrodek administracyjny. Wiadomo, że w 1175 r. wystawił tam dokument książę pomorski Kazimierz I. Fundatorami klasztoru byli dwaj lucicy możni. Budowla wzniesiona została na eksponowanym, położonym w dolinie Tołęzy pagórku nazywanym wówczas „Marienberg”, a jeszcze dziś określanym jako „Góra Klasztorna” (ryc. 9-10). W trakcie wykopalisk odsłonięto fundamenty kościoła klasztornego

²⁶ Por. Schoknecht 1977, 140n.; Wächter 1997, 333-342; Jöns 2006, 81-109; dla Ziethen: Conrad 1996, 326; Biermann, Blum, Bürger, Dworżak, Forler, Franke, Heidekorn, Kinkeldy, Semjank, Stenzel, Vierck, Voigt, Wadzack 2008, 36-48.

²⁷ Fait 1963, 119-134.

²⁸ Szczesiak 2005c, 402, Abb. 2.

²⁹ Z okolicy Gramzow znane są pojedyncze osady późnosłowiańskie, jednak nie odgrywały one żadnej istotnej roli – por. Herrmann, Donat 1979, 483n.

³⁰ Por. Dietrich 1995, 201; Neiningner, Schulz 2010, 521-535.

³¹ Biermann, Frey 2014, 36-37.

z kamieni polnych³². Niedługo później klasztor został jednak przeniesiony do Klatzow, a następnie do „Marienwerder” koło Verchen i ostatecznie do samego Verchen (1269)³³. Z czasem klasztor stracił zatem związek z grodem odgrywającym jakąś rolę w zarządzie terytorialnym oraz mającym pewne znaczenie gospodarcze. Verchen położone było jednak w pobliżu dymińskiej rezydencji księcia Warcisława III, co mogło mieć także pewien wpływ na wybór miejsca jego ostatecznej lokalizacji³⁴.

Związek klasztoru z ośrodkiem pełniącym funkcje centrum osadniczego jest doskonale widoczny na przykładzie położonego na Rugii Bergen. Sprowadzone tam w 1193 r. cysterki otrzymały od księcia rugijskiego płaskowyz położony poniżej jego rezydencji o nazwie Rugard, gdzie wzniesiony został klasztor, z którego do dziś zachował się kościół (ryc. 11). Wiadomo, że ośrodek ten był także miejscem, gdzie odbywały się książęce sądy, funkcjonował tam targ oraz zapewne związana z nim karczma. Ze stylu oraz jakości wykończenia świątyni wnioskować można, że mogła ona także służyć celom świeckim w charakterze reprezentacyjnej budowli książąt rugijskich³⁵.

Dopiero w latach 70. XII w. powstawać zaczęły pierwsze klasztory nie mające bezpośredniego związku z ośrodkami pełniącymi funkcje centralne (niem. Feldklöster). Należą do nich założony w 1171 r. klasztor w Althof/Doberan oraz położony na terenie pomorskiej, granicznej strefy Meklemburgii klasztor w Dargun (1172 r.), jak również wzniesiony przez zakonników z Dargun klasztor w Eldenie (1199 r.). Wprawdzie w Dargun (ryc. 12) centrum stanowił gród, jednak wraz z fundacją i budową klasztoru przestał on pełnić rolę ośrodka administracyjnego. Jak się wydaje, klasztor zajął jego miejsce oraz przejął zarząd nad związanym z nim niegdyś okręgiem. Zakonnicy z Dargun stosunkowo szybko podjęli pierwsze działania o charakterze gospodarczym. W najbliższym otoczeniu, a więc w samym Dargun założyli targ, natomiast w sąsiedniej Rokitnicy (Röcknitz) zbudowali karczmę³⁶. Podobnie jak inne klasztory, także mnisi z Dargun, Doberan i Eldeny tak, jak władcy terytorialni prowadzili intensywną działalność kolonizacyjną opartą na wzorcach zachodnich. Świadectwem tego jest już przywilej księcia Kazimierza I dla Dargun z 1174 r., w którym otrzymali oni zezwolenie na osadzanie niemieckich, duńskich i słowiańskich kolonistów³⁷.

KLASZTORY I MIEJSCA CENTRALNE

Kiedy przyjrzymy się przedstawionym tu wynikom badań nad wczesnymi klasztorami prezentującym relacje ich położenia w stosunku do pełniących różnorodne funkcje (np. gospodarcze, administracyjne) starych centrów osadniczych, możemy dostrzec, że od początku chrystianizacji widoczny jest ścisły związek klasztorów i odgrywających kluczową rolę miejsc centralnych funkcjonujących na terytoriach słowiańskich. Wczesne klasztory, które zostały założone za Gotszalka na terenach należących do Obodrytów powstały bezpośrednio przy ośrodkach grodowych,

³² Biermann 2011, 107-160.

³³ Hoogeweg 1924; Creutz 1988; Bahr, Schmidt 1996b, 148-150.

³⁴ Szczesiak 2005c, 403.

³⁵ Hoogeweg 1924; 1925; Creutz 1988; Bahr, Schmidt 1996a, 166-168. Der Klosterhof 2005.

³⁶ Brachmann 1998, 288n.; Reimann 1998, 57n.; Brachmann, Forster, Reimann, Willich 2003; Rębkowski 2007, 54-57.

³⁷ Dokument został być może w późniejszym czasie sfałszowany – por. Reimann 2003, 187-196.

co spowodowane było zapewne następującymi przesłankami. Po pierwsze ich lokalizacja z dala od centrów osadniczych była niezbyt bezpieczna, ponieważ chrześcijanie w tym wczesnym okresie mieli wielu przeciwników. Po drugie klasztory odgrywały w pierwszym rzędzie rolę jako element wzmacniający pozycję lokalnych władców oraz zaspakajały potrzeby duszpasterskie ich rodziny i świty. Po trzecie obecność zakonów w centralnych ośrodkach Obodrytów mogła bardziej oddziaływać na mieszkającą tam ludność, niż miałyby to miejsce w przypadku terenów położonych na peryferiach. W podobny sposób postępował Otton z Bambergu, który w pierwszej kolejności dotarł do znaczących i najgęściej zaludnionych centrów słowiańskich³⁸.

W czasie chrystianizacji prowadzonej w 2. połowie XII w. wspomniane relacje były również najczęściej zachowane. Klasztory w Uznamiu, Broda, Bergen i Trzebiatowie nad Tołężą powstały w centralnych ośrodkach regionu (m. in. przy grodach). Także klasztor w Stolpiu założony został w miejscu odgrywającym w pewnym sensie rolę centralną dla niewielkiego terytorium. Najlepszym przykładem jest jednak Grobia. Klasztor założony na terenie suburbium w Uznamiu pełnił ważne funkcje religijne i administracyjne. Tamtejsi mnisi przyczynili się także do lokalnego rozwoju gospodarczego, choć chyba w niewielkim stopniu jako organizatorzy osadnictwa wiejskiego. Taka relacja lokalizacji klasztoru do miejsca centralnego była typowa dla zakonu premonstratensów³⁹.

Od lat 70. XII w. do początku kolejnego stulecia coraz większą rolę zaczęły odgrywać klasztory położone z dala od centrów osadniczych (Althof/Doberan, Dargun/Eldena). Przyczynę tego procesu łączyć należy z działalnością cystersów, którzy szukali miejsc odosobnionych, gdzie pracą własnych rąk zagospodarowywali tereny dotychczas dziewicze⁴⁰. Może to jednocześnie świadczyć o tym, że w międzyczasie proces chrystianizacji został daleko posunięty i utrwalony. Klasztory nie potrzebowały więc już ochrony, którą zapewniały im wcześniej grody, choć jeszcze założony w 1171 r. Althof padł ofiarą ostatniego powstania pogańskiego z 1179 r. Jednocześnie organizowane misje oraz duszpasterstwo miały dotrzeć do ludzi na bardziej rozległych terytoriach. Pewną rolę odgrywało także to, że klasztory pełniły nowe funkcje w procesie organizacji i rozwoju wiejskiego osadnictwa związanego z napływem osadników oraz kolonizacją nowych obszarów.

Na terenie Meklemburgii i Pomorza klasztory były początkowo ważnym elementem słowiańskich centrów grodowych. Zmiana tych relacji (gród – klasztor), manifestująca się poprzez pojawienie się klasztorów położonych z dala od centrów osadniczych, odzwierciedla zachodzące na tym terenie ogólne zmiany polityczno-gospodarcze. Zagadnieniu temu należy poświęcić szczególnie dużo uwagi, zwłaszcza, że w badaniach archeologicznych tych klasztorów stoimy dopiero na początku drogi⁴¹.

Tłumaczenie Dominik Nowakowski

³⁸ Petersohn 1979, 217-224; Rębkowski 2011, 20-31.

³⁹ Por. Schich 1995.

⁴⁰ Por. Braunfels 1985, 114; Wollenberg 2000, 26; Szczesiak 2005b, 394.

⁴¹ Autor dziękuje D. Nowakowskiemu i A. Kieselerowi (Wrocław) za przetłumaczenie tekstu z języka niemieckiego i korektę.
Por. też: Biermann 2009, 9-38; 2010, 331-344.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Acta Sancti. Acta Sancti Ansveri Abbatis Ratzeburgensis. W: *Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi* III, J. Langebek (red.). Kopenhagen 1774, 580-592.
- Adam von Bremen. Adam von Bremen. Bischofsgeschichte der Hamburger Kirche. W: *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches*. Berlin 1961, 135-400.
- Helmold. *Helmolda Kronika Słowian*, J. Matuszewski (tłum.), J. Strzelczyk (opr.). Warszawa 1974.
- Herbord.PrutzH. (red.),*HerbordsLeben desBischofsOtto vonBamberg*. Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 6. Berlin 1869.
- Das Leben. *Das Leben des Bischofs Otto von Bamberg von einem Prüfeningener Mönch*. Tlum. A. Hofmeister. Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 96. Leipzig 1928.
- Rimbart. Rimbart, Ansgars Leben. W: W. Trillmich (red.), *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches*. Berlin 1961, 3-133.
- Saxo. Olrik J., Raeder H. (red.), *Saxo, Gesta Danorum*. Kopenhagen 1931.
- Thietmar. *Thietmar von Merseburg Chronik*, neu übertragen und bearbeitet von R. Holtzmann. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 39. Leipzig 1939.

LITERATURA

- Bahr E., Conrad K. 1996. Stolpe. W: H. bei der Wieden, R. Schmidt (red.), *Mecklenburg Pommern*. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 12. Stuttgart, 290-292.
- Bahr E., Schmidt R. 1996a. Bergen auf Rügen. W: H. bei der Wieden, R. Schmidt (red.), *Mecklenburg Pommern*. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 12. Stuttgart, 166-168.
- Bahr E., Schmidt R. 1996b. Altentreptow. W: H. bei der Wieden, R. Schmidt (red.), *Mecklenburg Pommern*. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 12. Stuttgart, 148-150.
- Berlekamp H. 1993. Arkona und Rügen vor 1168 - Betrachtungen zum Quellenmaterial. W: K. Coblenz (red.), *825 Jahre Christianisierung Rügens*. Altenkirchen, 7-18.
- Biermann F. 2006. Usedom – an early and high medieval political and economic centre in the Oder estuary. W: K. Möller Hansen, K. Buck Pedersen (red.), *Across the western Baltic. Proceeding from an archaeological conference in Vordingborg*. Vordingborg, 293-303.
- Biermann F. 2009. Glaube, Macht und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik – Einführung. W: O. Auge, F. Biermann, C. Herrmann (red.), *Glaube, Macht und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik*. Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 6. Rahden, 9-38.
- Biermann F. 2010. Slawenzeitliche Kirchen im nordostdeutschen Gebiet.

- W: L. Polaček, J. Maříková-Kubková (red.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Internationale Tagungen in Mikulčice 8. Brno, 331-344.
- Biermann F. 2011. Der mittelalterliche Nonnenkonvent auf dem Klosterberg von Altentreptow. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 59, 107-160.
- Biermann F., Blum O., Bürger K., Dworżak A., Forler D., Franke C., Heidekorn O., Kinkeldey T., Semjank S., Stenzel A., Vierck G., Voigt H., Wadzack R. 2008. Sitne – Cithne – Ziethen. Eine Siedlung des 10. bis 13. Jahrhunderts bei Ziethen, Lkr. Ostvorpommern (Vorbericht). *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 15, 36-48.
- Biermann F., Frey K. (red.) 2014. *Das Nonnenkloster von Seehausen in der Uckermark. Neue Forschungen zur untergegangenen Zisterze am Oberuckersee*. Prenzlau.
- Biermann F., Rębkowski M. 2007. Usedom-Grobe und Treptow (Trzebiatów)-Belbuck - Herrschafts- und Sakraltopographie pommerscher Zentralorte im 12./13. Jahrhundert. W: G.H. Jeute, J. Schneeweiß, C. Theune (red.), *aedificatio terrae, Beiträge zur Umwelt- und Siedlungsarchäologie Mitteleuropas. Festschrift für Eike Gringmuth-Dallmer*. Rahden, 69-78.
- Brachmann H. 1998. Burgbezirk, Klosterbezirk und Markt Dargun, Archäologische Beiträge zu einer interdisziplinären Studie. W: C. Lübke (red.), *Struktur und Wandel im früh- und Hochmittelalter: Eine Bestandsaufnahme aktueller Forschungen zur Germania Slavica*. Stuttgart, 279-288.
- Brachmann H., Forster E., Reimann H., Willich C. 2003. *Das Zisterzienserkloster Dargun im Stammesgebiet der Zirzipanen: Ein interdisziplinärer Beitrag zur Erforschung mittelalterlicher Siedlungsprozesse in der Germania Slavica*. Stuttgart.
- Braunfels W. 1985. *Abendländische Klosterbaukunst*. Köln.
- Conrad K. 1996. Ziethen. W: H. bei der Wieden, R. Schmidt (red.), *Mecklenburg Pommern. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands* 12. Stuttgart, 326.
- Creutz U. 1988. *Bibliographie der ehemaligen Klöster und Stifte im Bereich des Bistums Berlin, des bischöflichen Amtes Schwerin und angrenzender Gebiete*. Studien zur katholischen Bistums- und Klostergeschichte 26. Leipzig.
- Der Klosterhof 2005. *Der Klosterhof und die Kirche St. Marien in Bergen auf Rügen*. Bergen.
- Derwich M. 2000. Die ersten Klöster auf dem polnischen Gebiet. W: A. Wiczorek, H.-M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1. Stuttgart, 515-518.
- Dietrich R. 1995. Gramzow. W: G. Heinrich (red.), *Berlin und Brandenburg. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands* 10. Stuttgart, 201.
- Donat P. 1984. *Die Mecklenburg – Eine Hauptburg der Obodriten*. Berlin.
- Fait J. 1963. Die Benediktinerkirche in Stolpe an der Peene, Ein Ausgrabungsbericht und Rekonstruktionsversuch. *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* 3, 119-134.
- Fehring G.P. 1992. Die frühstädtische Burgwall-Siedlung Alt Lübeck in jungslawischer Zeit. W: H.W. Böhme (red.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*. Sigmaringen, 233-261.

- Fründt E. 1987. *Das Kloster Doberan*. Berlin.
- Gläser M. 2002. Die Slawenmission in den schriftlichen Quellen. W: M. Gläser, H.-J. Hahn, I. Weibezahn (red.), *Heiden und Christen. Slawenmission im Mittelalter*. Lübeck, 69-78.
- Herrmann J., Donat P. 1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. Bis 12. Jahrhundert)* 2. Berlin.
- Heyden D.H. 1957. *Kirchengeschichte Pommerns I: Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformationszeit*. Köln-Braunsfeld.
- Hoogeweg A. 1924. *Die Stifte und Klöster der Provinz Pommerns* 1. Stettin.
- Hoogeweg A. 1925. *Die Stifte und Klöster der Provinz Pommerns* 2. Stettin.
- Jöns H. 2006. Zur Rekonstruktion der historischen Topographie und Infrastruktur des Handelsplatzes Menzlin an der Peene. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 53 (2005), 81-109.
- Kaack H.G. 1983. Stadt Ratzeburg. W: *Kreis Herzogtum Lauenburg I: Einführende Aufsätze und Exkursion*. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland 1. Stuttgart, 149-156.
- Kaack H.G. 1987. *Ratzeburg: Geschichte einer Inselstadt: Regierungssitz, geistliches Zentrum, bürgerliches Gemeinwesen*. Neumünster.
- Kempke T. 1988. Alt Lübeck 1852-1986. Problemstellungen, Forschungsergebnisse und offene Fragen. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 13, 9-23.
- Kennecke H. 2015. *Burg Lenzen. Eine frühgeschichtliche Befestigung am westlichen Rand der slawischen Welt*. Rahden.
- Kürbis B. 2000. *Purpurae passionis aureus finis*. Brun von Querfurt und die Fünf Märtyrerbrüder. W: A. Wiczorek, H.-M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1. Stuttgart, 519-526.
- Lampe W. 1980. Der „Bauhof“ von Usedom, Kreis Wolgast, im Spiegel seiner frühmittelalterlichen Kleinfunde. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 1979, 145-207.
- Mangelsdorf G. 1995. Usedom und Wollin - zwei frühstädtische Zentren im Odermündungsgebiet. W: G. Mangelsdorf (red.), *Die Insel Usedom in slawisch-frühdeutscher Zeit*. Greifswalder Mitteilungen 1. Frankfurt a.M., 117-126.
- Mangelsdorf G. 1999. Kloster Grobe bei Usedom – Bericht über die Ergebnisse einer Ausgrabung. W: G. Mangelsdorf (red.), *Von der Steinzeit zum Mittelalter*. Greifswalder Mitteilungen 3. Frankfurt a.M., 155-190.
- Mangelsdorf G., Benecke N., Biermann F. 2005. Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Wirtschafts- und Herrschaftszentrum Usedom II: Die spätslawische Siedlung am Priesterkamp. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 52 (2004), 397-545.
- Mehlhorn D.-J. 2007. *Klöster und Stifte in Schleswig-Holstein: 1200 Jahre Geschichte, Architektur und Kunst*. Kiel.
- Müller-Wille M. 1991. *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*. Neumünster.
- Neininger F., Schulz M. 2010. Gramzow. W: H.-D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich

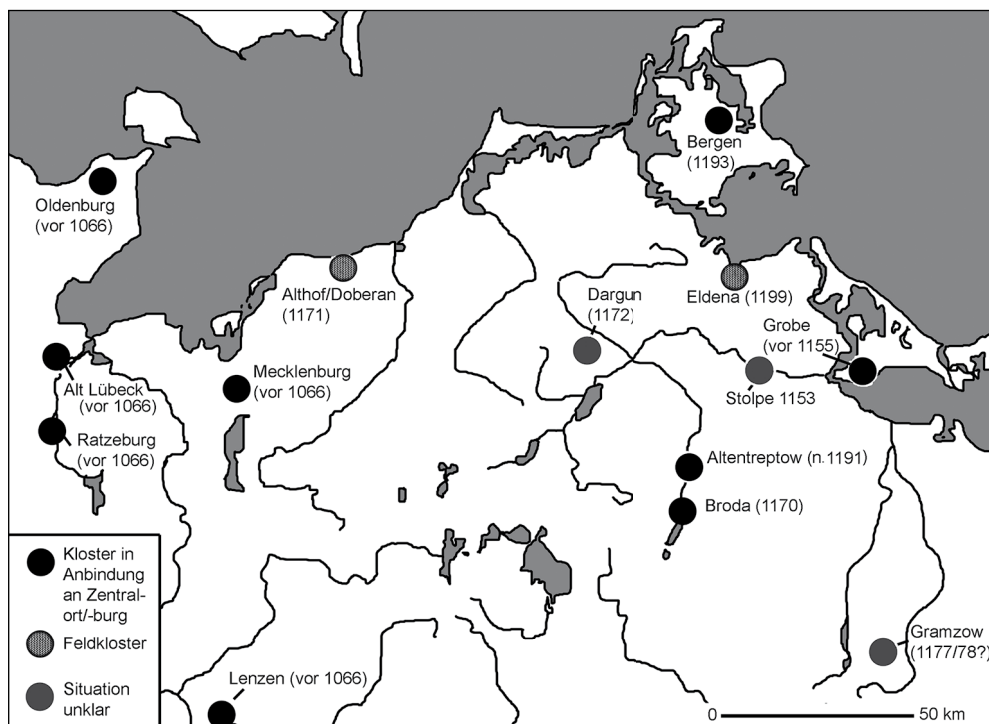
- (red.), *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts I*. Berlin, 521-535.
- Padberg L.E. v. 1998. *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart.
- Petersohn J. 1979. *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission – Kirchenorganisation – Kultpolitik*. Köln-Wien.
- Rębkowski M. 2007. *Chrystianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin.
- Rębkowski M. 2011. *Die Christianisierung Pommerns. Eine archäologische Studie*. Bonn.
- Rębkowski M., Biermann F. (red.) 2015. *Klasztor Premonstratensów w Białobokach. Archeologia i Historia*. Szczecin.
- Reimann H. 1998. Die historische Bedeutung des Zisterzienserklosters Dargun für die mittelalterliche Entwicklung eines mecklenburgisch-pommerschen Grenzgebietes. W: W. Schich (red.), *Zisterziensische Wirtschaft und Kulturlandschaft, Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser 3*. Berlin, 48-63.
- Reimann H. 2003. Dänische Einflüsse auf Zisterzienserklöster im slawischen Siedlungsgebiet, Das Beispiel Dargun. W: O. Harck, C. Lübke (red.), *Zwischen Reric und Bornhöved: Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Stuttgart, 187-196.
- Robinson C.H. 1920. *The life of Otto Apostle of Pomerania 1060-1139 by Ebo and Herbordus*. Translations of Christian Literature, Series II Latin Texts. London-New York.
- Schich W. 1995. Usedom-Grobe und Brandenburg-Parduin. W: G. Mangelsdorf (red.), *Die Insel Usedom in slawisch-frühdeutscher Zeit*. Greifswalder Mitteilungen 1. Frankfurt a.M., 151-161.
- Schoknecht U. 1977. *Menzlin, Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*. Berlin.
- Ślupecki L.P. 1998. Einflüsse des Christentums auf die heidnische Religion der Ostseeslawen im 8.-12. Jahrhundert: Tempel - Götterbilder - Kult. W: M. Müller-Wille (red.), *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts 2*. Stuttgart, 177-189.
- Steinwascher G. 1996. Doberan. W: H. bei der Wieden, R. Schmidt (red.), *Mecklenburg Pommern. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 12*. Stuttgart, 20-21.
- Szacherska S.M. 1968. *Rola klasztorów duńskich w ekspansji Danii na Pomorze Zachodnie u schyłku XII wieku*. Wrocław.
- Szacherska S.M. 1977. The political role of the Danish monasteries in Pomerania. *Medieval Scandinavia* 10, 122-155.
- Szczesiak R. 2005a. „Das Leben Gott geweiht...“ – Die geistlichen Gemeinschaften und ihre Niederlassungen in Mecklenburg-Vorpommern vom 12. bis zum 16. Jahrhundert. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*. Schwerin, 387-392.
- Szczesiak R. 2005b. Religiöse und kulturelle Zentren auf dem Land und in der Stadt

- Klöster, Stifte und Komtureien. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*. Schwerin, 393-400.
- Szczesiak R. 2005c. Stein gewordene Zeugnisse des Glaubens – Architektur und Kunst der Klöster und Stifte. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*. Schwerin, 401-410.
- Wächter J. 1997. Zur Geschichte der Besiedlung des mittleren Peeneraums. W: H.T. Porada (red.), *Beiträge zur Geschichte Vorpommerns, Die Demminer Kolloquien 1985-1994*. Schwerin, 333-342.
- Wichert S. 2000. *Das Zisterzienserkloster Doberan im Mittelalter*. Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser 9. Berlin.
- Wollenberg K. 2000. Die Stellung des Zisterzienserordens im mittelalterlichen Ordenswesen und seine Ausbreitung in den deutschsprachigen Gebieten. W: H. Schwillus, A. Hölscher (red.), *Weltverachtung und Dynamik*. Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser 10. Berlin, 6-33.

Zusammenfassung

Frühstädtische Zentralorte und Klöster der Missionszeit (11.–12. Jh.) im nordostdeutschen Gebiet

Im heutigen Nordostdeutschland beginnt die Geschichte der Orden und Klöster bereits in der späten Slawenzeit. In den Gebieten der Obodriten und Lutizen spielten Orden bereits im 11. Jh. eine Rolle, als erste Missionierungsbestrebungen durch eigene Herrscher oder äußere Mächte eingeleitet wurden. In Pommern setzte die Tätigkeit geistlicher Gemeinschaften im mittleren 12. Jh. ein, nach den erfolgreichen Missionsreisen Bischof Ottos von Bamberg 1124/25 und 1128. Auf Rügen war dies schließlich seit 1168 der Fall, als mit der dänischen Eroberung der Tempelburg Arkona die letzte Bastion des Heidentums fiel. Zeitgleich oder wenig später entstanden in diesen Gebieten Klöster. Auf diese Klöster wird hier die Aufmerksamkeit gerichtet, und zwar aus archäologisch-historischer Perspektive; an mehreren Orten früher monastischer Geschichte haben in den letzten Jahren Ausgrabungen stattgefunden (u. a. in Grobe auf Usedom und Altentreptow). Dabei wird vor allem auf das Verhältnis von Zentralorten – u. a. den Burgstädten und Verwaltungsburgen der späten Slawenzeit – und den Klöstern in Mecklenburg, Vorpommern, Nordbrandenburg und benachbarten norddeutschen Regionen eingegangen: Am Anfang entstanden die Klöster im Schutze von fürstlichen Burgen, nach zunehmender christlicher Durchdringung der Gesellschaft auch auf dem freien Land.

Ryc. 1. Omówione w tekście klasztory z podanymi latami fundacji: klasztor związany z grodem, względnie innego rodzaju miejscem centralnym (kolor czarny); klasztory położone z dala od centrów (szara szrafura); klasztory o niejasnej sytuacji (kolor szary). Rys. F. Biermann

Ryc. 2. Fundamenty klasztoru i fragment cmentarza w Grobie (Grobe) w trakcie badań z 1997 r.
Fot. G. Mangelsdorf

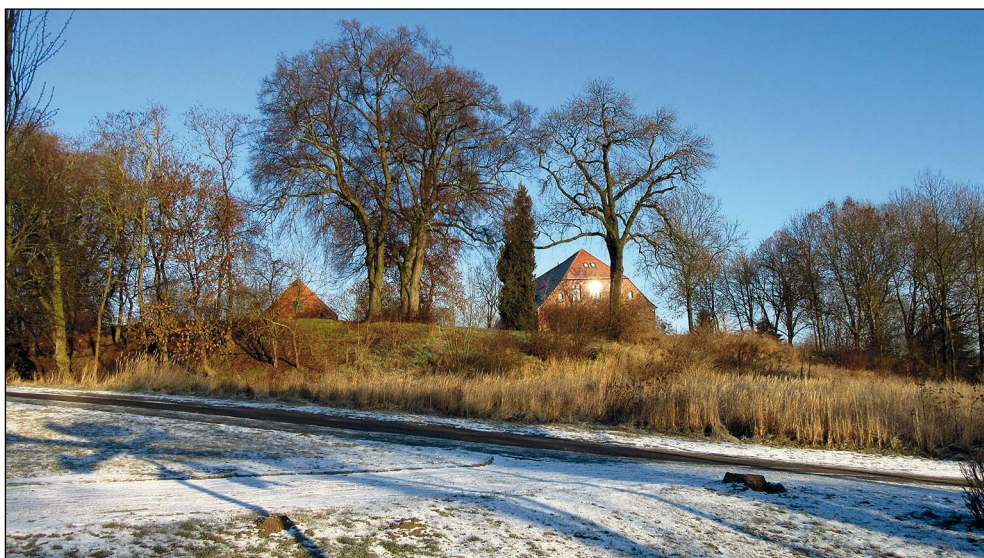
Ryc. 3. Grobia, badania archeologiczne w 2010 r.: Fundamenty kościoła i pochówki. Fot. F. Biermann

Ryc. 4. Grobia, widok na półwysep klasztorny (z wykopami z 2010 r.), na miasto Uznam i wczesnośredniowieczne grodzisko „Bauhof“ (po prawej stronie miasta). Fot. H.-J. Kieseler

Ryc. 5. Relikty kościoła klasztornego w Stolpiu (Stolpe) nad Pianą. Fot. F. Biermann

Ryc. 6. Broda, widok na górę klasztorną. Fot. R. Krüger

Ryc. 7. Ruina kościoła w Gramzow. Fot. F. Biermann

Ryc. 8. Seehausen, skrzydło południowe klauzury z piwnicą i instalacją ogrzewania, badania archeologiczne z 2012 r. Fot. F. Biermann

Ryc. 9. Trzebiatów nad Tolężą. Widok na „Górę Klasztorną”, miejsce założonego w latach 1191-1194 klasztoru.
Fot. F. Biermann

Ryc. 10. Apsyda kościoła klasztornej na „Górze Klasztornej” w Altentreptow, badania archeologiczne z 2009 r.
Fundament i negatyw muru fundamentowego zaznaczono na czerwono. Fot. A. Kieseler

Ryc. 11. Kościół w Bergen na Rugii. Fot. F. Biermann

Ryc. 12. Relikty kościoła i zamku w Dargun. Fot. F. Biermann